

В.А. ВЕРБИЦЬКИЙ

«ОБНОВЛЕНСЬКИЙ» РОЗКОЛ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У РОБОТАХ РАДЯНСЬКОГО ІСТОРИКА О. ШИШКІНА

Стаття присвячена аналізу наукових робіт радянського історика О. Шишкіна. Розглядаються здобутки автора у висвітленні історії церковно-обновленського розколу, який відбувався у Російській православній церкві у 20-30-х роках ХХ ст. Встановлено, що О. Шишкін створив першу комплексну роботу в радянській історіографії з історії обновленської церкви.

Ключові слова: Російська православна церква, церковний розкол, «обновленський» рух, історіографія, історія церкви

В українській історичній науці ще недостатньо уваги приділено вивченню проблеми обновленського розколу Російської православної церкви (РПЦ). Маловивченими залишається багато аспектів пов'язаних з діяльністю обновленської церкви в Україні, різних церковних груп і течій, не до кінця визначеною залишається роль радянських владних структур у розколі РПЦ. Глибокий і вдумливий аналіз становища церкви за радянських часів допоможе глибше усвідомити причини та корені сучасного церковного розколу, дозволить відшукати шляхи виходу зі складної релігійної ситуації, що склалася в Україні у 1990-х роках і триває у суспільстві до сьогодні.

Аналіз радянської історіографії свідчить, що тема церковного реформаторства 1920-х років активно розроблялася переважно філософами-атеїстами та не була предметом спеціального вивчення істориків. Останні лише у контексті загальних досліджень приділяли цьому питанню окремі розділи своїх монографій [1]. Певним винятком є цикл публікацій радянського історика О. Шишкіна [2]. Пріоритетним напрямком досліджень якого стала історія виникнення обновленського руху, його причини та наслідки. Найбільш значущою серед загальної кількості робіт стала монографія «Сутність і критична оцінка «обновленського» розколу Російської православної церкви», яка згодом лягла в основу його докторської дисертації [3].

Наслідуючи традиції критичного аналізу, автор спробував показати історичний процес пристосування Російської православної церкви до нових соціально-економічних і політичних умов, який відбувся у формі так званого обновленського розколу. Основна думка його дослідження не нова для робіт радянського періоду та зводилася до твердження, що обновленський рух виник, як вимушений засіб, спрямований на подолання церковної кризи, яка з'явилася на початку ХХ ст. внаслідок антинародної позиції церкви.

Виникнення обновленства у радянській Росії розглядається О. Шишкіним як природний процес еволюції російського православ'я, традиції якого були закладені церковними лібералами та представниками світської ліберальної буржуазії ще у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Автору вдалося простежити спадковість церковного реформаторства 1920-1930-х років з ідеями «старого» церковно-обновленського руху, встановити їх загальні та відмінні риси: «Як і до Жовтневої соціалістичної революції, так і після її здійснення, церковні реформатори виступали в основному під загальними лозунгами – ліквідація державної опіки над церквою, соборне управління церквою, демократизація приходського життя, ліквідація чернечо-ієрархічного деспотизму, а також деякі етичні, догматичні, канонічні та літургічні форми. Загальність цих вимог, під якими виступали обновленці у дореволюційний та післяреволюційний період, визначалася загальністю соціальних мотивів. Цими загальними соціальними мотивами були – зростання безбожжя народних мас, охолодження їх до релігії, а з цим – відхід від церкви, що особливо стало очевидним після перемоги Жовтневої революції» [4].

Разом з тим, О. Шишкін відмічає, що «живоцерковництво» 1920-х років не було простим продовженням обновленського руху дореволюційного періоду: «Ні, воно значно відрізнялося від старого обновленства, так як проходило в інших соціально-економічних і політичних умовах» [5]. «Якщо у дореволюційних умовах обновленський рух був рухом лише одинаків і, головним чином, представників церковної інтелігенції, які не користувалися широкою

підтримкою з боку духовенства та віруючих, то обновленський рух 1920-х років явився вже масовим рухом у церковному середовищі, який мав під собою доволі тверду основу та відносно широку підтримку у цьому середовищі» [6]. До того ж «Обновленство 20-х років відрізнялося від дореволюційного не тільки широтою розмаху, але й глибиною змісту. У старому обновленському русі соціальні завдання церкви, тобто завдання по її перетворенню суспільства на євангельських началах, майже не висувалися (за винятком окремих ідеологів реформаторства), післяреволюційне ж обновленство зробило вимогу християнізації громадського життя прапором своєї боротьби. Звідси – нові лозунги обновленського руху: визнання справедливості соціалістичної революції, визнання того, що «капіталізм є гріх» [7].

Нова хвиля церковно-обновленського руху, на думку автора, була викликана буржуазно-демократичною революцією 1917 р. [8]. Її активізація припала на початок 1920-х років і була обумовлена низкою обставин.

По-перше, саботаж митрополита Тихона вилученню церковних цінностей під час голоду 1921-1922 рр. привів до збільшення числа незадоволених «згубною політикою» патріарха як серед духовенства, так і серед значної частини віруючих: «Широкі верстви духовенства наочно переконалися у тому, що церква зайшла у тупик, вплив її на маси впав, віруючі відходять від неї, доходи падають». Намагаючись зберегти церкву «Церковна опозиція зрозуміла, що пора рішуче виступити проти тихонівського антирадянського курсу та змінити негайно позицію церкви по відношенню до Радянської влади з ворожої на лояльну».

По-друге – «живоцерковники» визнали, що Радянська влада зміцнилася, «а тому будь-яка боротьба церкви з Радянською владою була б тепер безплідною», була б «безрозсудним авантюризмом, тому що це привело церкву до повної ізоляції від віруючих мас і поставило би її у нашій країні у самі сурові рамки, як відкриту контрреволюційну організацію».

По-третє – «церковна опозиція, йдучи на примирення з Радянською владою, тішила себе надією на її поступове буржуазне переродження» [9].

По-четверте. Значна частина білого духовенства була незадоволена своїм матеріальним становищем. Воно не мало доступу до вищих церковних посад, задовольнялося порівняно скромними благами життя та було принижено єпископами самовладою. Тільки так зване «чорне» духовенство забезпечувало собі просування по духовно-чиновницькій кар'єрній лінії до вищих посад, отримувало почесні положення, владу та величезні доходи. Іншими словами біле духовенство тягнулось до доходних місць. Скасовуючи інститут чернецтва воно планувало повернути потоки грошей у церковно-приходські каси, тим самим підвищити свій матеріальний рівень життя [10].

Багато уваги у своїй роботі О. Шишкін присвятив вивченню й аналізу програмних вимог трьох основних обновленських груп – «Живої церкви» (ЖЦ), «Союзу церковного відродження» (СЦВ) та «Союзу общин древньо-апостольської церкви» (СОДАЦ). Автором виявлені їх загальні та відмінні риси, проаналізована сутність церковних реформ: канонічної, літургічної, приходської тощо. На думку дослідника, «усі намічені обновленцями церковні реформи» були схожі за змістом і спрямовувалися на те, щоб «оживити церковне життя, зацікавити ним широкі маси віруючих і стримати їх відхід від релігії та церкви» [11]. Першорядне значення в ідеології обновленства мало визнання радянської влади та перехід церкви на лояльні позиції до неї [12]. Реформи церковного побуту О. Шишкін вважав вторинними.

Центральне місце у вирішенні програмних завдань відводилося білому духовенству. «Тільки воно, на думку церковних реформаторів, було найбільш тісно, безпосередньо пов'язано з віруючою масою, а відтак і мало найбільш можливості у своєму духовному й ідейно-релігійному впливі на свідомість мас» – відзначав науковець [13].

У ході дослідження також відзначалося, що «Жива церква» була більш радикальною та представляла ліве крило обновленського руху, «прагнула підкорити ідейно-церковні задачі (церковно-реформаторські) – практично вузькостановим інтересам білого духовенства» [14], «... вона не що інше, як церковно-політична партія білого духовенства» [15]; «Союз церковного відродження» стояв на більш поміркованих позиціях, що в остаточному підсумку призвело до переходу на його сторону духовенства та мирян, які симпатизували обновленському руху; СОДАЦ за характером своїх ідейно-церковних і тактичних вимог займала проміжне положення між ЖЦ і «Союзом церковного відродження» «хоча за своїми соціальними завданнями

(перебудова суспільного життя) була більш радикальною» [16].

У своїй роботі О. Шишкіну вдалося не тільки розкрити сутність програмних вимог трьох головних обновленських груп, показати їх спільні та відмінні риси, але й встановити причини розколу самого обновленства. На думку автора, «церковно-обновленський рух, розпочатий групою «Жива церква», за своєю сутністю не був однорідним. З самого початку його виникнення серед його учасників відчувалося певне розходження як в ідейному, так і в тактичному відношенні» [17].

Розглядаючи церковне протистояння дослідник стверджував, що боротьба між обновленською та тихонівською церквами велася з двох рубежів – політичного й ідейно-церковного. Перший рубіж – розділяв обидві церкви по їх відношенню до радянської влади та її політики. Другий рубіж – канонічний, «розділяв стару і нову церкву в основному не за віровченням, догматам і культом, а головним чином за правилами внутрішньоцерковного життя, канонам... Ця боротьба між ними була по суті боротьбою за віруючі маси, за приходи, на які спиралася церква, а також за церковну касу», це була боротьба «за насущні, матеріальні інтереси» [18].

Політична платформа церковної опозиції була ключовим аргументом при визначенні віруючих свого ставлення до обновленців і забезпечила їм успіх у перший рік свого існування. Загалом О. Шишкін виділяє 4 причини успіху обновленського руху: по-перше, значна частина духовенства зрозуміла необхідність політичної переорієнтації церкви; по-друге, чимало церковнослужителів (головним чином сільських), не розділяючи реформаторських поглядів «Живої церкви», підкорилися обновленському Вищому церковному управлінню (ВЦУ), побоюючись лишитися своїх посад і «залишитися поза справами»; по-третє, певна частина духовенства дійсно хотіла деяких реформ по перебудові церковного життя; по-четверте, активна пропагандистська діяльність ВЦУ та «Живої церкви» [19].

Отже, зосередивши свою увагу на ідейних і соціально-політичних питаннях, дослідник повністю відкидає ще одну важливу сторону цього процесу, а саме – *свідомо замовчує факт використання радянськими владними органами обновленського руху з метою розколу РПЦ.*

Натомість історик *визнає факт застосування «зайвих репресій»* органами державної влади проти духовенства: «місцеві органи влади іноді перевищували міри запобігання, заарештовуючи священнослужителів не за їх контрреволюційні дії або агітацію, а просто за деякий спротив їх комісіям по опису церковного майна». Але знову ж таки, використовуючи сталу риторику радянських авторів-атеїстів наголошує, що «репресії Радянської влади спрямовувалися на них (священнослужителів – В.В.) лише по мірі їхньої контрреволюційної діяльності...» [20].

Падіння популярності обновленства та перехід обновленських приходів під юрисдикцію Сергієвського синоду пояснюється О. Шишкіним слабкою матеріальною базою обновленства (обновленські священники у матеріальному сенсі жили гірше за тихонівських); незадоволенням віруючих церковними реформами («маса віруючих не могла простити обновленням їх попередніх «гріх» – спробу своїми реформами «зіпсувати віру», «повергнути православ'я»); зростаючою хвилею атеїзму; відходом частини віруючих у сектантство й автокефалію тощо [21].

На відміну від інших радянських авторів О. Шишкін здійснив спробу висвітлити церковні розколи 1925-1927 рр. Автор показав причини внутрішньоцерковної боротьби у стані староцерковників, дав характеристики ворогуючим церковним угрупованням, визначив мотиви, що обумовили перемогу митрополита Сергія у загальній внутрішньоцерковній боротьбі. У ході міжусобної війни між староцерковниками виділилися три протиборчі сили:

1. Тимчасовий вищий церковний синод (ТВЦС) на чолі з архієпископом Григорієм;
2. митрополит Сергій зі своїм Синодом;
3. ієрархи-автокефалісти, які не примкнули ні до ТВЦС, ні до митрополита Сергія, відстоюючи своє «канонічне» право на управління церквою [22].

Велику увагу у роботі приділено взаємовідносинам Московського Патріархату з керівництвом своїх закордонних приходів, зокрема, з Карловицьким Архієрейським Синодом. Науковець доходить висновку, що церковної єдності не було ні у радянській Росії, ні за кордоном.

О. Шишкін відкидає думку церковних істориків про те, що церковні розколи були пов'язані з власними амбіціями окремих ієрархів: «Головна причина приховувалася не у честолюбній «жазі до влади» ієрархів... Головна причина – політична. Опозиціонери-церковники були

незадоволені церковним курсом, який був узятий м. Сергієм...», адже частина реакційно налаштованого духовенства, зовні декларуючи лояльне ставлення до радянської влади, насправді прагнула продовжувати боротьбу проти неї. Новий же політичний курс проголошений митрополитом Сергієм розцінювався ними як «зрада православ'ю» [23]. Висновки зроблені автором у цьому контексті, на нашу думку, мають під собою об'єктивне підґрунтя, але є дещо спрощеними, що підтверджують сучасні дослідження.

Не оминув увагою дослідник і таке доволі важливе питання як «створення автокефалій» у РПЦ. Їх виникнення сприяло розколу церкви і, можливо, подальшого відходу віруючих від православ'я. О. Шишкін визначає два періоди в автокефальному русі «до захоплення церковної влади групою «Жива церква» до травня 1922 р. та після 1922 р.». «У перший період основною причиною відпадиння церков до автокефалій було прагнення окремих церковнослужителів, під тиском трудящих мас віруючих, відокремитися від контрреволюційної патріаршої церкви та знайти сепаратні шляхи порозуміння з Радянською владою». Другий період позначився посиленням автокефального руху. Його активність була пов'язана із захопленням у 1922 р. обновленцями вищої церковної влади та неоднозначним ставленням до «Живої церкви» частини духовенства. Останніх приваблював «новий політичний курс церкви по відношенню до Радянської держави (лояльність церкви радянській владі)», але, водночас, «відлякували» нові церковно-обновленські реформи, які були задекларовані живоцерковниками. У результаті, «не відаючи про перспективи подальшого церковного руху, ці групи прагнули відокремитися від нової обновленської та старої, тихонівської церкви та зайняти вичікувальну позицію. Цим вичікувальним форпостом й стали автокефалії [24].

Розглядаючи процес створення автокефалій, науковець звернувся і до подій на Україні. У загальному контексті, дуже стисло (1 стор.) згадується про створення та діяльність двох церковно-опозиційних організацій – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) й Української синодальної церкви (УСЦ). Слідуючи сталим штампам, характерним для робіт радянського періоду, автор традиційно звинувачує УАПЦ та УСЦ у контрреволюційності, зв'язках з буржуазними націоналістами. Так, за словами автора, «УАПЦ являлася контрреволюційною церквою, яка спиралася на буржуазних націоналістів» і «була тісно пов'язана з такою контрреволюційною організацією, як «Союз визволення України», яка мала на меті повалення Радянської влади на Україні та встановлення самостійної буржуазно-поміщицької держави. У свою чергу і Синодальна церква «зазнавала впливу буржуазних націоналістів і не приймала церковних обновленських реформ (шлюбного епископату та другошлюбності духовенства начебто як поступки тихонівській УАПЦ)» [25].

На думку науковця, обидві церковні організації були неканонічними, не виконували постанов Всеросійських помісних соборів 1923 та 1925 рр., що в остаточному підсумку призвело до їх розпаду.

Варто відзначити, що О. Шишкін, на відміну від інших авторів, використав у своїй роботі доволі широкий матеріал, який ґрунтувався не тільки на основі друкованих матеріалів радянського або церковного походження, до роботи був залучений значний масив архівних документів, що, безумовно, збільшує цінність дослідження. Однак, нажаль, ідеологічна вмотивованість, вибірковість у висвітленні фактів робить цю роботу політично упередженою, такою, що не дає повної, об'єктивної картини процесам, які відбувалися у Російській православній церкві після революції 1917 року. Науковець сам визначав, що теоретичну основу дослідження склали твори класиків марксизму-ленінізму, а «керівними матеріалами у дослідженні явилися рішення з'їздів КПРС, Програма КПРС, постанови ЦК партії з питань атеїстичного виховання трудящих...» [26].

Разом з тим, незважаючи на певний прогрес у дослідженнях церковної тематики, автор даючи оцінки тим чи іншим подіям не завжди підтверджує їх конкретними документами, іноді навіть суперечить самому собі. Наприклад, на с.33 О. Шишкін розповідає про криваві сутички між червоноармійцями і віруючими у різних містах країни, таких як: Омськ, Ярославль, Казань, Вороніж, В'ятка, Харків, Саратов. Однак жодних посилань на джерела, звідки така інформація, немає. Суперечливими є твердження і про те, що «радянська влада, ніколи (підкреслено нами. – В.В.) не ображала релігійних почуттів віруючих, не стісняла їх свободу віросповідання та культу» [27], адже далі читаємо: «Робітники місцевих органів влади, члени комісій з обліку

церковного майна та червоноармійці охорони іноді (підкреслено нами. – В.В.) проявляли грубість по відношенню до церковнослужителів і віруючих, нерідко (підкреслено нами. – В.В.) ображали їх почуття» [28].

Закінчуючи огляд робіт О. Шишкіна відзначимо, що автору вдалося зробити декілька, на наш погляд, оригінальних висновків, а саме: «Як внутрішньоцерковна течія воно (обновленство – В.В.) не ліквідувалося і, тим більше, не провалилося, а навпаки, перемогло; провалилося староцерковництво. Від нього зараз залишилися лише напівзотлілі останки у вигляді реакційної секти організаційно розбитої ППЦ – «істинно православної церкви» – охоронниці минулих традицій тихонівської церкви. Староцерковники під тиском самого життя вимушені були перейти на позиції обновленців. Вони й перейшли на них, злившись з останніми, але під своїм церковно-адміністративним прапором» [29].

Безумовно, роботи О. Шишкіна стали видатною подією у радянській історіографії. Незважаючи на певні штампи й ідеологічну заангажованість, автору вперше у радянській історіографії вдалося створити цікаве, оригінальне дослідження, яке несе у собі значний фактологічний матеріал, має певну інформативну цінність і при вмілому використанні наукового інструментарію може (і повинно) бути використане у сучасній історичній науці. Нажаль, питання церковних процесів на території України залишилися поза увагою дослідника, що певним чином обмежує залучення його робіт у дослідницькі праці вітчизняних істориків.

Список використаних джерел і літератури

1. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции. 1917-1923 гг. / Роман Юрьевич Плаксин. – М.: «Наука», 1968. – 191 с.; Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия / Павел Константинович Курочкин. – М.: «Мысль», 1971. – 270 с.; Чертков А.Б. Крах / Алексей Борисович Чертков. – М.: «Молодая гвардия», 1968. – 174 с.; Марков А.С. Под знаменем Христа / Александр Сергеевич Марков. – Волгоград: Н.-Волж. кн. изд., 1970. – 143 с.; Крянев Ю.В. Противоположность христианской идеологии и научного коммунизма / Юрий Витальевич Крянев. – М.: «Высшая школа», 1961. – 175 с.; Новиков М.П. Православие и современность / Михаил Петрович Новиков. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1965. – 253 с.; Шейнман М.М. Христианский социализм. История и идеология / Михаил Маркович Шейнман. – М.: «Наука», 1969. – 318 с.
2. Шишкин А.А. В новом обличье / Александр Александрович Шишкин. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 49 с.; Його ж. Идеология современного религиозного сектанства. – Казань: Татиздат, 1962. – 24 с.; Його ж. Кто такие евангельские христиане-баптисты? – Казань: Таткнигоиздат, 1961. – 60 с.; Його ж. Моральный кодекс строителя коммунизма и нравственные поучения религии. – Казань: Респ. отд. о-ва «Знание», 1962. – 24 с.; Його ж. Под натиском жизни. (Как под натиском жизни «модернизируется» религия). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965. – 76 с.; Його ж. Происхождение и сущность христианства. – Казань: Таткнигоиздат, 1959. – 24 с.; Його ж. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола русской православной церкви. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970. – 367 с.; Його ж. Учит ли библия добру? – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1963. – 64 с.; Його ж. Что такое религия, как она возникла и как исчезает: [Материал лекций]. – Казань: Изд. Респ. отд. о-ва «Знание», 1958. – 38 с.
3. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка «обновленческого» раскола Русской православной церкви / Александр Александрович Шишкин. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970. – 367 с.; Його ж. «Обновленческий» раскол Русской православной церкви: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 / Александр Александрович Шишкин. – Саратов, 1973. – 44 с.
4. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.126.
5. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.128.
6. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.129.
7. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.130.
8. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.119.
9. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.82-84.
10. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.168-171
11. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.159, 219.
12. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.99.
13. Шишкин А.А. «Обновленческий» раскол... - С.17.
14. Шишкин А.А. «Обновленческий» раскол... - С.18.
15. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.94.
16. Шишкин А.А. «Обновленческий» раскол... - С.18-21.

17. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.190.
18. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.244-245.
19. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.101-102.
20. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.34.
21. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.276, 365.
22. Шишкин А.А. «Обновленческий» раскол... - С.31-32.
23. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.309-310.
24. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.274-275.
25. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.272-273.
26. Шишкин А.А. «Обновленческий» раскол... - С.8.
27. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.29.
28. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.34.
29. Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка... - С.364-365.

V.A. VERBITSKY

“RENOVATIONIST” SCHISM OF RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE WORKS OF THE SOVIET HISTORIAN O. SHISHKIN

The article is devoted to analysis of the Soviet historian O. Shishkin's research. His works are viewed in the frames of church-renewal breakout, which took place in the Russian Orthodox church in 20-30s of the XX century. The author claims to establish the first complex work in the Soviet historiography which is devoted to the history of the renewed church.

Key words: *Russian Orthodox Church, church breakout, renewal movement, historiography, history of church.*

В.А. ВЕРБИЦКИЙ

«ОБНОВЛЕНЧЕСКИЙ» РАСКОЛ РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В РАБОТАХ СОВЕТСКОГО ИСТОРИКА А. ШИШКИНА

Статья посвящена анализу научных работ советского историка А. Шишкина. Рассматриваются достижения автора в освещении истории церковно-обновленческого раскола, который проходил в Российской православной церкви в 20-30-х годах XX ст. Установлено, что А. Шишкин создал первую комплексную работу в советской историографии по истории обновленческой церкви.

Ключевые слова: *Российская православная церковь, церковный раскол, «обновленческое» движение, историография, история церкви*